

God opnieuw verbeeld

Voor Beewkje

God opnieuw verbeeld

Een theologische kunstbeschouwing

WESSEL STOKER

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de Van Coeverden Adriani Stichting.

AFBEELDING OMSLAG: Alexej von Jawlensky, Heilandsgesicht: Christus, 1920

ONTWERP OMSLAG: Studio Jan de Boer

ONTWERP BINNENWERK: Studio Jan de Boer

ISBN 978 94 4856 544 3

E-ISBN 978 90 4856 545 0

NUR 700 / 649

Eerste druk 2019, tweede herziene druk 2022, derde druk 2024

© Wessel Stoker / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2024

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

WOORD VOORAF BIJ DE EERSTE DRUK	11
INTRODUCTIE	13
1. Waar gaat het om?	13
2. Opzet van de studie	16
Deel I: Is kunst, God of het beeld het probleem?	16
Deel II: Beelden van God in moderne en hedendaagse kunst	17
Deel III: Kunst als vindplaats van God	17

Deel I

Is kunst, God of het beeld het probleem?

	[5]
1. KUNST HET PROBLEEM?	21
1.1. Inleiding	21
1.2. Heilig portret en verhalend beeld	22
1.3. Hans Belting: kunst als probleem	24
1.3.1 De macht van het middeleeuwse cultusbeeld	24
1.3.2 Conflict met het kunstbeeld	28
Theologische beeldkritiek	29
Het nieuwe kunstbeeld	30
Een icoon is geen westers religieus schilderij	32
1.4. Het religieuze beeld in en na de Middeleeuwen	33
1.5. Hedendaagse kunstbegrip(pen) en het religieuze beeld	38
1.5.1 Het 'Grote Verhaal' van de kunst	39
De formalistisch-esthetische opvatting	40
Clive Bells formalisme als kunstreligie	42
1.5.2. Het 'Grote Verhaal' van de kunst verzwakt	43
Moderne kunst: medieval modern	46
1.5.3. Het functioneel-esthetische kunstbeeld	47
2. GOD HET PROBLEEM?	50
2.1. Inleiding	50
2.2. <i>The Problem of God</i> : een tentoonstelling in Düsseldorf (2015)	50
2.3. Jean-Luc Nancy: het einde van de christelijke kunst	53
2.3.1. Deconstructie van het christendom	53
Schepping als opening	55
Incarnatie: een zichzelf leeg maken	57
Verdwijning van goddelijke aanwezigheid	58

2.3.2. Het beeld presenteert zichzelf in zijn materialiteit	59
2.3.3. Pontormo's <i>Bezoek van Maria aan Elisabeth</i>	61
2.4. Slotbeschouwing	63
Beeld als materialiteit en presentie	63
God het probleem?	64
3. HET BEELD HET PROBLEEM?	67
3.1. Inleiding	67
3.2. Beeldcrisis als crisis van het zichtbare	69
3.2.1. De tv-cultuur	69
3.2.2. Mens: beeld als imago	70
3.2.3. Schilderkunst: het ongeziene zichtbaar maken	71
[6] Courbets realisme contra de crisis van het zichtbare	74
3.3. De icoon als alternatief voor de beeldcrisis	75
De onzichtbare blik en de icoon	77
3.4. Kunst en christendom	78
Het schilderij: glorie contra armoedekunst	79
Het godsbeeld: God persoonlijk en bovenpersoonlijk	81

Deel II

Beelden van God in moderne en hedendaagse kunst

4. GOD IN BEELD	85
4.1. Is God uit te beelden? Mozes in Schönbergs opera	85
4.2. Het christendom en het beeld van God	87
4.2.1. Roelblyovs <i>Heilige Drie-eenheid</i>	90
4.2.2. De <i>Triniteit</i> van Masaccio	93
4.2.3. God als paus of Jupiter	95
Een patstelling?	97
4.3. God in de schepping: Vincent van Gogh	99
4.3.1. <i>De zaaier met ondergaande zon</i> (juni 1888)	100
4.3.2. <i>Sterrennacht boven de Rhône</i> (sept. 1888)	103
De natuur tijdens Van Goghs ziekte	105
God verbeeld in zijn handelen	106
4.4. God abstract verbeeld: de <i>Black Paintings</i> van Ad Reinhardt	107
4.5. Slotbeschouwing	112
Twee tegenwerpingen	112
De uitleg van een kunstwerk	112

God verbeeld als thema of als motief	113	
5. HET GELAAT VAN CHRISTUS	115	
5.1. Inleiding	115	
5.2. Een argument voor de echtheid van het <i>Mandylion</i>	115	
De icoon het <i>Mandylion</i>	115	
Lossky over het 'niet door handen gemaakte' <i>Heilig Gelaat</i>	116	
5.3. Het 'echte beeld' ter discussie	117	
Het Christusbeeld in het Nieuwe Testament	119	
5.4. Hedendaagse verbeeldingen van het Heilig Gelaat	120	
5.4.1. Alexej von Jawlensky: het Gelaat als verinnerlijkt meditatie-beeld	120	
Jawlensky's Gezichten	121	
De synthese	122	[7]
De oervorm van het mystieke Gelaat	124	
Jawlensky's Gezichten en de oosters-orthodoxe icoon	126	
5.4.2. Georges Rouault: Christus onder ons	127	
De lijdende Christus in <i>Miserere</i>	129	
De Christusopvatting à la Dostojevski	131	
5.4.3 Lefteris Olympios: een politieke Veronica	132	
5.5. Continuïteit of discontinuïteit in het Heilig Gelaat?	133	
Horizonversmelting	133	
Het Heilig Gelaat van Jawlensky, Rouault en Olympios	135	
6. CHRISTUS ALS MENS VAN VLEES EN BLOED	137	
6.1. Inleiding	137	
6.2. Kerst als kosmisch gebeuren: Paul Thek	138	
<i>Die Krippe</i>	139	
Medieval modern	142	
6.3. Daden van liefde en gerechtigheid: Rosemberg Sandoval	143	
<i>Baby Street</i> en <i>Dirt</i>	143	
Kunst en de (re)presentatie van geweld	145	
6.4. Het kruis: vernedering en verhoging	146	
6.4.1. Doeken van vlees en bloed: Marc Mulders	148	
6.4.2. Een vergelijking met Paul Theks <i>Technological Reliquaries</i>		
en Francis Bacons <i>Crucifixion</i> (1965)	149	
Paul Thek, <i>Technological Reliquaries</i>	149	
Francis Bacon, <i>Crucifixion</i> (1965)	151	
6.4.3. Deconstructie van de schoonheid van het kruis: Marc Mulders	155	
6.4.4. Kruisafneming: <i>The Messenger</i> van Lefteris Olympios	158	

6.5. Slotbeschouwing	159
----------------------	-----

7. DE GEEST, TOEKOMST EN VOLTOOIING	161
-------------------------------------	-----

7.1. Inleiding	161
----------------	-----

Anselm Kiefer, <i>Sende Deinen Geist aus</i> (1974)	161
---	-----

Opzet van dit hoofdstuk	162
-------------------------	-----

7.2. Gijs Frieling: het Paasmysterie	163
--------------------------------------	-----

7.3. Alfred Manessier: 'Ode aan het Licht' (de drie-ene God)	165
--	-----

De Heilige Geest	166
------------------	-----

Een verhalende Triniteit	167
--------------------------	-----

Liturgische kunst	167
-------------------	-----

7.4. Graham Sutherland: <i>Christus in heerlijkheid</i>	168
---	-----

[8] Een vernieuwde beeldtaal	168
-------------------------------------	-----

Lijden en macht	170
-----------------	-----

7.5. Marc Mulders: <i>Het Laatste Oordeel</i>	171
---	-----

7.6. Marlene Dumas: <i>Jesus Serene</i> en de (toekomstige) gemeenschap van mensen	175
---	-----

Kunst en werkelijkheid: realisme	176
----------------------------------	-----

Geconstrueerde representatie	177
------------------------------	-----

<i>Jesus Serene</i> : een geconstrueerde representatie	178
--	-----

Beeld en woord	181
----------------	-----

7.7. Max Beckmann: een nieuwe hemel en aarde	182
--	-----

7.8. Slotbeschouwing	183
----------------------	-----

AFBEELDINGEN	185
--------------	-----

Deel III

Kunst als vindplaats van God

8. RELIGIEUZE KUNST ALS SYMBOOL	231
---------------------------------	-----

8.1. Inleiding	231
----------------	-----

8.2. Een vlek of een schilderij?	231
----------------------------------	-----

8.3. Religieuze kunst als symbool	233
-----------------------------------	-----

8.4. De representatieve symboolopvatting	234
--	-----

8.5. De presentatieve symboolopvatting	236
--	-----

De werkelijkheid in aanleg sacramenteel	239
---	-----

8.6. Representatie of presentie?	242
----------------------------------	-----

9. THEORIEËN OVER HET RELIGIEUZE BEELD	244	
9.1. Inleiding	244	
9.2. Icoon als reliek	245	
Johannes van Damascus	247	
Paul Moyaert	248	
9.3. Icoon als persoonsrelatie	250	
Theodorus van Stoudios	250	
Is Wolterstorffs handelingstheorie een verheldering?	254	
Jean-Luc Marion	255	
9.4. Beeld als religieuze diepte: Paul Tillich	257	
‘Seculiere’ kunst en de moed om te zijn	258	
De theorie in discussie	260	
9.5. Intermezzo: het beeld als presentie	261	[9]
Gods presentie in het beeld: een open mogelijkheid	261	
9.6. Interactie en disclosure	263	
Het religieuze van het kunstwerk: hints	263	
Disclosure	264	
Hints en ‘vreemde onderscheiding’	265	
Excurs: is zeventiende-eeuwse Nederlandse landschapskunst religieus?	267	
9.7. Tot besluit: religieuze kunst is heilige kunst	271	
10. RELIGIEUZE KUNST: HET ESTHETISCHE EN HET MUSEUM	273	
10.1. Inleiding	273	
10.2. Het esthetische: kunst en het religieuze beeld	274	
10.2.1. Schoonheid theologisch beschouwd	274	
Schoonheid, het esthetische en kunst	276	
10.2.2. De schone vorm in dienst van waarheid: Hans-Georg Gadamer	276	
10.2.3. Esthetische begrippen: eenheid, complexiteit en intensiteit	281	
10.3. Het museum als plaats van visuele vroomheid	284	
Terughoudendheid tegenover de georganiseerde religie	285	
Museum en kerk: meer openheid	286	
Tentoonstellingen over religieuze kunst	288	
<i>Seeing Salvation</i>	289	
11. WAARTOE HET RELIGIEUZE BEELD?	291	
11.1. Inleiding	291	
11.2. Beeld en woord	292	
Geen wezenlijk verschil tussen beeld en woord	293	
Het eigene van het beeld in onderscheid van het woord	295	

11.3. Omgang met het beeld	297
11.3.1. Dialoog	297
Een environment van Derk Thijs en Chris Brans	298
Het heilige en profane	299
11.3.2. Communicatie met God of Christus	301
Nicolaas van Cusa over het zien van God	301
11.3.3. Herinnering en onderricht	303
11.3.4. Profetisch protest	306
11.3.5. Dank en lof	308
Schoonheid in Henk Helmantels werk	309
Schoonheid als religieuze kunstervaring	310
Het schone en het kwaad	311
[10] Het schone en het goede	312
11.4. De visuele praktijk als spel	313
 BIBLIOGRAFIE	 317
 AFGEBEELDE KUNSTWERKEN	 335
 INDEX	 345

WOORD VOORAF BIJ DE EERSTE DRUK

Deze studie is de pendant van *Kunst van hemel en aarde* (2012). De laatste betreft het spirituele in de zogenaamde seculiere kunst van Kandinsky, Rothko, Warhol en Kiefer. De voorliggende studie gaat over moderne en hedendaagse kunst met christelijke thema's. De oude, imponerende christelijke kunst raakte in de achttiende eeuw sleets. De stelling van dit boek is dat in moderne en hedendaagse kunst God *opnieuw* wordt verbeeld. Het is kunst van kunstenaars als Vincent van Gogh, Graham Sutherland, Marlene Dumas en anderen. Deze kunst hangt in musea of is onderdeel van een kerk zoals de imposante glasraaminstallatie van Alfred Manessier in de gerestaureerde gotische Heilige Grafkerk in Abbeville (Frankrijk).

[11]

Deze kunst met christelijke thema's vraagt om een andere benadering dan die van *Kunst van hemel en aarde*. Daar ging het om het aanwijzen van het eigene van de spiritualiteit van kunstwerken die in verschillende religies of esoterische tradities hun bron hebben. Dat deed ik met een zoekleutel van 'typen van transcendentie'. De huidige studie betreft kunst uit één bron: de christelijke traditie. Hier is het probleem dat de bijbelse God niet verbeeldbaar is omdat hij onzichtbaar is. Wel is hij zichtbaar geworden in Christus. 'Het zichtbare van de Vader, dat is de Zoon en het onzichtbare van de Zoon, dat is de Vader,' zo formuleerde Ireneüs, bisschop van Lyon (130-200), dit treffend. Ik laat zien hoe in moderne en hedendaagse kunst het zichtbare van God opnieuw wordt verbeeld.

Ik benadruk verder dat kunst die christelijke thema's verbeeldt, een belangrijke functie kan hebben in de spiritualiteit van mensen binnen én buiten de kerk – juist in een seculiere cultuur. Een religieus kunstbeeld krijgt pas zijn functie in de omgang ermee.

De kunstenaars Marlene Dumas, Gijs Frieling, Henk Helmantel, Marc Mulders, Lefteris Olympios, Annemiek Punt en Derk Thijs heb ik mijn interpretatie van hun werk voorgelegd met de vraag of ik hun werk recht heb gedaan. Collega's hebben gedeeltes van het boek gelezen en becommentarieerd. Frank Bosman (Tilburg University), Martien Brinkman (em. Vrije Universiteit) en Conrad Wethmar (em. Universiteit Pretoria) deden dat vanuit de theologie; Marc De Kesel (Radboud Universiteit) en Willie van der Merwe (Vrije Universiteit) vanuit de filosofie. Ik dank de kunstenaars en mijn collega's voor hun commentaar.

In september 2018 gaf ik colleges en een publiekslezing aan de North-West University in Potchefstroom (Zuid-Afrika) waarvoor ik putte uit deze (toen nog

niet voltooide) studie. Collega's, met name Anné Verhoef, en studenten filosofie en kunstgeschiedenis aldaar dank ik voor hun respons. Uitgever Freek van der Steen bedank ik voor zijn bereidheid tot publicatie. Hieronder vermeld ik mijn eerdere publicaties waarvan ik voor deze studie gebruik heb gemaakt (zie uitvoeriger de bibliografie).

[12]

Het schone en het sublieme: de kunst van religieuze kunst; Een esthetische reflectie over *Where time has lost its relevance*; Apocalyps zonder God; Hedendaagse religieuze glaskunst; Beeldverbod en mystiek: Ad Reinhardt; Over het kijken naar schilderijen: Mulders' *Siena (Vleeswand)* en Francis Bacons *Crucifixion* (1965); De kunsttheologie van Gerardus van der Leeuw en Paul Tillich (in voorbereiding). Kleine voorstudies over kunstwerken van Gijs Frieling, Anselm Kiefer, Lefteris Olympos, Ad Reinhardt, Andrej Roeblov en Georges Rouault schreef ik in het *Christelijk Weekblad*.

BIJ DE TWEDE DRUK

In deze tweede druk zijn een aantal literatuurverwijzingen toegevoegd en kleine verschrijvingen gecorrigeerd. Daarnaast vindt de lezer(es) enkele nieuwe toelichtingen zoals in hoofdstuk een over 'kunstgeschiedenis en religieuze kunst'. In hoofdstuk negen is in een excurs de beeldtheorie van de auteur toegepast op de vraag of zeventiende-eeuwse landschapschilderkunst voor een huidige beschouwer religieus kan zijn. Deze tweede druk is daarmee gelijk aan de Engelse vertaling *Imaging God Anew: A Theological Aesthetics* die in 2021 uitkwam in de serie *Studies in Philosophical Theology* (Leuven).

Ik dank Amsterdam University Press voor de uitgave van deze derde druk.

INTRODUCTIE

1. Waar gaat het om?

Kunst en religie zijn innerlijk verwant omdat beide betrokken zijn op menselijke bestaansvragen. Kunst verbeeldt, verklankt of verwoordt het menselijk bestaan in zijn existentiële diepte. Religie geeft vanuit haar heilige geschriften inzichten over mens en wereld.

Dit boek gaat over westerse beeldende kunst en christendom in een seculiere tijd. Na de Barok (circa begin zeventiende eeuw tot midden achttiende eeuw) werd de christelijke beeldtraditie minder overtuigend. De traditioneel-christelijke symboltaal in de kunst raakte uitgeput en na 1750 gingen kunst en kerk uiteen. In de negentiende eeuw waren er wel bewegingen in de kunst om de band tussen kunst en religie te herstellen, zoals die van de Nazareners in Duitsland, de Pre-Rafaëlieten in Engeland en het Symbolisme van onder anderen Maurice Denis in Frankrijk en Jan Toorop in Nederland. In de twintigste eeuw nam de priester en kunstkenner Marie-Alain Couturier in Frankrijk het initiatief om grote kunstenaars als Le Corbusier en Henri Matisse in verschillende kerken kunst te laten maken. In Engeland waren ook zulke projecten. In de kathedraal van Coventry hangt het tapijtwerk *Christ in Glory* (1962) [AFBEELDING 7.63] van Graham Sutherland. In andere Engelse kathedralen is werk van Antony Gormley en Bill Viola te vinden. Ook in Duitsland waren er na de Tweede Wereldoorlog tal van projecten om kunst in kerken weer een plaats te geven.¹ Een hedendaags voorbeeld van zo'n kunstproject in 2017 is het altaarstuk in de Annenkirche in Dresden, gemaakt door Marlene Dumas samen met Jan Andriessse en Bert Boogaard [AFBEELDING 1.1]. Vanaf de jaren '80 van de vorige eeuw krijgen kunstenaars in Nederland weer opdrachten vanuit de kerk, niet alleen van katholieke maar ook van protestantse zijde. Voorbeelden zijn kunstprojecten van kunstenaars als Jan Dibbets, Gijs Frieling, Janpeter Muilwijk, Marc Mulders en Annemiek Punt.²

Deze voorbeelden van kunstprojecten doen niets af aan het feit dat kunst en christendom in een seculiere tijd vaak op gespannen voet met elkaar staan. Dit geldt zowel voor kunsthistorici en kunstfilosofen die afwijzend staan tegenover kunst in verband met religie³ als voor kerk en theologie voor zover zij negatief

[13]

¹ H. Schwebel, *Die Kunst und das Christentum*, 123-130.

² J. de Wal (red.), *Hedendaagse kunst in Nederlandse kerken 1990-2015*.

³ J. Elkins & D. Morgan, *Re-Enchantment*.

reageren op moderne en hedendaagse kunst. De Franse filosoof Jean-Luc Nancy acht God verdwenen uit onze wereld en spreekt daarom over het einde van de christelijke kunst. De protestantse theoloog Karl Barth meent dat beelden en symbolen helemaal geen plaats hebben in een gebouw bestemd voor de protestantse eredienst.⁴ Een nieuwe toon zette paus Johannes Paulus II in 1980 toen hij de zelfstandigheid van de kunst erkende en met nadruk wees op het belang van een dialoog tussen kerk en kunst.⁵ Op de architectuur-biënnale in Venetië van 2018 liet het Vaticaan zelfs tien kapellen bouwen.

[14]

God opnieuw verbeeld is een theologische reflectie op religieuze kunst waarbij vooral moderne en hedendaagse beeldende kunst als uitgangspunt dient. De kunst die aan de orde komt, staat in nauwe relatie met het christendom of komt eruit voort, en is te vinden in kerken of musea. Het kan een aquarel van Marlene Dumas of een glasmaainstallatie van Alfred Manessier zijn, maar ook de Kerstinstallatie van Paul Thek of een performance van Rosemberg Sandoval. We zullen zien dat zulke religieuze kunst de betrokken waarnemer – al dan niet gelovig – existentieel kan raken.

De symboliek van de oude christelijke kunst is vaak niet meer overtuigend omdat de beeldtaal krachteloos is geworden. Het is daarom spannend om te laten zien hoe in moderne en huidige kunst *God opnieuw verbeeld* wordt, zoals de titel van dit boek luidt. De gekozen werken betreffen namelijk moderne en hedendaagse kunst met christelijk thema's die God opnieuw verbeeldt. Daarbij gaat het ook over vrije kunst in het algemeen, bijvoorbeeld kunst die God impliciet als thema heeft, zoals een abstract zwart doek van Ad Reinhardt, of indirect, zoals een landschapschilderij van Vincent van Gogh.

Hoe is de kunst die in dit boek centraal staat te benoemen? Ik spreek om verschillende redenen niet van christelijke kunst. Deze benaming heeft voor sommigen een negatieve connotatie van kerkelijke 'ghettokunst'⁶ of van middelmatige kunst, waarbij de opdrachtgevers de levensovertuiging van de kunstenaar belangrijker achten dan de kwaliteit van het kunstwerk. Zulke kunst is hier niet aan de orde. De lezer zal zien waarom juist de esthetische kwaliteit van een werk bijdraagt aan de kracht van een kunstwerk als religieus werk.

Het beste is te spreken van 'christelijke thema's in moderne en hedendaagse kunst.' Zulke kunst met christelijke thema's is echter niet altijd religieus-geïnspireerde kunst. De tentoonstelling *The Problem of God* in Düsseldorf (2015) wilde

⁴ K. Barth, *Kirchliche Dogmatik*, IV/3.2, 995.

⁵ Johannes Paulus II, *Partnerschaft von Kirche und Kunst*, 301-307.

⁶ Zo bijvoorbeeld W. Schmied, geciteerd door Schwebel, a.w., 139.

laten zien dat hedendaagse kunstenaars soms gebruik maken van traditionele christelijke beeldtaal terwijl zij hun werk als puur seculiere kunst beschouwen. Bij de in dit boek besproken kunst met christelijke thema's zal ik expliciet ingaan op het religieuze karakter ervan.

De theologische reflectie geef ik vanuit de esthetica, opgevat als kunsttheologie. Ik maak daarbij zoveel mogelijk gebruik van andere disciplines zoals kunstgeschiedenis, de studie van de visuele cultuur en de (kunst)filosofie. Mijn kunsttheoretische opvatting en mijn theologische beeldtheorie komen in het vervolg aan de orde (1.5 en 9.6). Hier volsta ik met de visie te vermelden van waaruit deze studie is geschreven: kunst vat ik op als functionerend in maatschappelijke praktijken. Eén zo'n praktijk is de religieus visuele praktijk. Het religieuze kunstbeeld heeft zijn functie in de omgang ermee. Wat mijn theologische uitgangspunt betreft ga ik ervan uit dat God zo wijd is als alle werkelijkheid. De filosoof Merleau-Ponty wijst in zijn waarnemingsleer op de sacramentele kracht van het zintuiglijke. Dat zal ik in het vervolg concreet maken aan de hand van kunstwerken. Ook kunst die we doorgaans seculier beschouwen kan ten diepste religieus van karakter zijn. Daarover ging *Kunst van hemel en aarde*. In deze studie, *God opnieuw verbeeld*, gaat het om moderne en hedendaagse kunst met christelijke thema's, die open grenzen kan hebben naar kunst die het religieuze meer impliciet tot thema heeft.

[15]

Ik geef voorbeelden van een vernieuwde voorzetting van de christelijke traditie in moderne en huidige kunst. De term 'christelijke thema's in moderne en hedendaagse kunst' is te lang, daarom zal ik korthedshalve ook de te vage term 'religieuze kunst' gebruiken. Deze vat ik op als religieus-transcendente kunst. Het religieuze van kunst bestaat erin dat zij open is voor Transcendentie.

Ook de term 'beeld' vraagt op deze plaats al om enige toelichting. Het woord beeld heeft vele betekenissen, zoals een mentaal beeld: een voorstelling die we van iets hebben. Het kan ook slaan op het beeld in de taal: de taal van vergelijkingen of metaforen. Het kan ook een *materieel beeld* zijn zoals in de beeldende kunst. Soms is zo'n kunstwerk een voorstelling in drie dimensies, bijvoorbeeld een bronzen beeld van Henry Moore; soms een voorstelling in twee dimensies, zoals een schilderij. In deze studie gaat het om het beeld als *kunstbeeld*, een term die ik vaak afkort als beeld: een fresco, schilderij, tapijtwerk, glasraam, sculptuur, installatie, foto of videobeeld.

Deze theologische kunstbeschouwing maakt, zoals gezegd, gebruik van verschillende benaderingen van kunst, zoals de filosofische, de beeldtheoretische en de kunsthistorische. Het lezen van de wijsgerige benadering van Jean-Luc Nancy en Jean-Luc Marion vraagt om enige kennis van filosofie (2.3 en hoofdstuk 3). De

opzet van deze studie is zo dat afhankelijk van de keuze van de lezer(es) de delen ook apart te lezen zijn.

2. Opzet van de studie

[16] Religieuze kunst is niet vanzelfsprekend in een seculiere tijd. Daarom komt eerst de vraag van het ambivalente van zulke kunst aan de orde (deel I). Vervolgens wordt een aantal moderne en hedendaagse religieuze kunstwerken besproken (deel II). Tot slot geef ik een theologische kunstbeschouwing (deel III). Ik begin dus niet met de kunstbeschouwing, maar met een aantal kunstwerken, hoewel daarbij ook al enkele theoretische kwesties aan de orde komen. Een inzet bij de theorie kan namelijk het eigene van een kunstwerk en het existentieel-affectief ondergaan ervan wegdrücken. En wat de (theologische) kunsttheorie betreft, deze verliest aan overtuigingskracht als ze niet haar uitgangspunt in het kunstbeeld zelf neemt. Ze loopt anders het gevaar te abstract te worden. Dat geldt te meer voor een analyse van religieuze kunst die uitgaat van de opvatting dat deze kunst functioneert in de omgang ermee. De getoonde en beschreven kunstwerken in deel II zijn (naast andere) voor de theologische kunstbeschouwing het uitgangspunt.

Deel I: Is kunst, God of het beeld het probleem?

Kunstenaars die kunst met een religieus thema willen maken, zijn daarin vaak terughoudend vanwege een mogelijk negatieve respons op het *religieuze* ervan. Soms komt de negatieve kritiek uit de kerk, soms uit de cultuur. De ongemakkelijke positie van religieuze kunst in onze seculiere tijd wordt heel verschillend gehuid.

Kunst kan het probleem zijn. De kunsthistoricus Hans Belting meent dat kunst al in de Renaissance seculier is geworden en dat het heilig beeld van de Middeleeuwen in conflict staat met de kunstopvatting van de Renaissance – en, zo voeg ik eraan toe, met de latere westerse kunstopvatting.

De visie op *God* kan het probleem zijn. Volgens de filosoof Jean-Luc Nancy is het christendom zelf seculier geworden en heeft daardoor geen functie meer als georganiseerde religie; *God* is afwezig in onze cultuur en dat is ook het einde van de christelijke kunst.

Het *beeld* in de seculiere cultuur kan problematisch zijn voor religieuze kunst, zo meent de filosoof Jean-Luc Marion. Het kent geen verwijzing meer naar iets buiten het beeld en daardoor verwijzen we alleen maar eindeloos naar andere beelden. Hij ziet juist in een religieuze beeldopvatting de oplossing om deze vicieuze cirkel te doorbreken.

De aan de orde gestelde visies op het probleem van religieuze kunst in onze seculiere tijd voorzie ik steeds van mijn commentaar. De kernvraag van religieuze kunst is of ze open is voor religieuze transcendentie. Dat is namelijk haar onderscheidend kenmerk.

Deel II: Beelden van God in moderne en hedendaagse kunst

De grote kunstenaars maken niet meer, zoals in de tijd van de Renaissance en de Barok, vanzelfsprekend kunst met christelijke thema's. Zulke kunst is thans minder zichtbaar, maar wel degelijk aanwezig. Deel II laat moderne en hedendaagse kunst met christelijke thema's zien. Er is indrukwekkende moderne en hedendaagse kunst van het christendom.⁷

De christelijke traditie spreekt over God als de drie-ene God, God, Christus en de Heilige Geest (Vader, Zoon en Geest); anders gezegd God als schepper, verlosser en voltooiër. Dit bepaalt de opzet van dit deel. Ik zal niet ingaan op de Maria- of heiligenverbeelding, hoe interessant die ook is. Ik zet in bij het probleem van de (on)mogelijke verbeelding van de onzichtbare God. Vervolgens zien we beelden van God als verlosser (Christus) en beelden van de Heilige Geest, van levensvernieuwing en van toekomst. De besproken kunstwerken zijn zo gekozen dat de lezer(es) gaat zien waarom en hoe de christelijke traditie vanouds voor het gebruik van (kunst)beelden van de drie-ene God heeft gekozen en hoe daarin ook onmiskenbaar *transformaties* zijn opgetreden, zowel door het gebruik van nieuwe media in de beeldende kunst: installatie, foto, video, performance, als door nieuwe theologische ontwikkelingen. Vandaar de titel van dit boek: God *opnieuw* verbeeld.

[17]

Ik beseft dat ik ook andere kunstwerken had kunnen kiezen als voorbeelden van de vernieuwde verbeelding van God. Er is niet naar volledigheid gestreefd. Dit boek is geen geschiedenis van moderne en hedendaagse kunst met christelijke thema's, maar zoals de ondertitel zegt: een theologische *kunstbeschouwing*.

Deel III: Kunst als vindplaats van God

Deel III is gewijd aan de theologische reflectie. Op grond van deel I en II komen een aantal kernvragen van de theologische kunstbeschouwing aan de orde. We zijn thans minder modern dan soms wordt ondersteld, zo zullen we zien. Klassieke *theologische beeldtheorieën* blijken opeens weer actueel te zijn. Voorbeelden zijn die van Paul Moyaert en die van Jean-Luc Marion. Andere beeldtheorieën, zoals

⁷ Ook Schwebel wijst hierop. Hij noemt in dit verband o.a. Chagall, Matisse, Warhol en Beuys (Schwebel, a.w., 172). Deze opsomming wordt in deze studie aangevuld met de in delen II en III besproken kunstenaars.

die van Tillich en mijn voorstel, zijn ingegeven door een theologie van de seculiere cultuur. Verschillende visies op *presentie*, goddelijke aanwezigheid in het beeld – al een kernpunt van de middeleeuwse volksvroomheid en van de oosterse icoontheologie – komen aan de orde. Daarbij wijs ik ook op religieuze kunst die iets anders beoogt dan presentie. Steeds gaat het om kunst als vindplaats van God.

Een andere kwestie is de plaats van het esthetische als het gaat om religieuze kunst. Het christendom acht de waarde schoonheid belangrijk (10.2.1).⁸ Vooral het esthetische opgevat als de esthetische vorm van een werk krijgt aandacht. Onder het esthetische versta ik dat aspect van een beeldend kunstwerk dat ons vreugde geeft door zijn aanblik, of onze bewondering wekt, omdat de vorm van het werk goed past bij de voorstelling. Ik laat zien dat de goed gekozen vorm de inhoud van het religieuze kunstbeeld overtuigender kan maken.

[18] Veel religieuze kunst hangt in musea. Ook het museum kan een plaats zijn van visuele vroomheid, zo zal ik beweren. Daarvoor ga ik in op de veranderende museumcultuur. Omdat religieuze kunst ten dienste staat van de visuele praktijk van meer of minder gelovigen, van mensen binnen of buiten een geloofsgemeenschap, zullen verschillende manieren van omgaan met het religieuze beeld ter sprake komen.

Kortom, deze studie inzake moderne en hedendaagse religieuze kunst stelt het volgende aan de orde: zulke kunst is niet vanzelfsprekend (deel I); zij is feitelijk aanwezig, bescheiden maar overtuigend (deel II); wat is er theologisch van te zeggen? (deel III).

⁸ De verwijzing is steeds naar het hoofdstuk en vervolgens de betreffende paragraaf. 10.2.1 betreft hoofdstuk 10 paragraaf 2.1.